

GÜNEY SİBİRYA TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (HAKAS - TUVA - ALTAY) SES DEĞİŞİKLİKLERİNİN ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Comparison of the phonetical changes in Southern Siberian Turkic Dialects (Khakas - Tuvan - Altai) with Old Turkic and Turkey Turkish

AYŞE ERDOĞAN

Hacettepe Üniversitesi

Öz: *Bu çalışmada, Güney Sibiryta bölgesinde konuşulmakta olan Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerinin ses özellikleri, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinin ses özellikleri ile hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak karşılaştırılacaktır. Art zamanlı olarak Eski Türkçe (Köktürkçe - Uygur Türkçesi - Karahanlı Türkçe) eş zamanlı olarak da Türkiye Türkçesinin esas alınacağı bu karşılaştırma çalışması ünlü ve ünsüzlerde görülen ses değışiklikleri olmak üzere 2 ana bölümden oluşmaktadır. Bu karşılaştırma çalışmasıyla Hakas, Altay ve Tuva Türkçelerini yeni öğrenmeye başlayanlar bu lehçeler arasındaki ses benzerliklerini ve farklılıklarını görecek ve bu lehçelerle ilgili onlara kolaylaştırıcı bilgiler sunulacaktır.*

Anahtar kelimeler: *Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi, Altay Türkçesi, Ses Bilgisi, Eski Türkçe, Karşılaştırma Çalışması*

Abstract: *In this study, voice characteristics of Khakas, Tuvan and Altai Turkish spoken in the region of Southern Siberia are compared to Old Turkic and modern Turkish, both diachronically and concurrently. The two main parts of this comparative study, on which the diachronic aspect of Old Turkish (Orkhon Turkish - Uyghur Turkish – Kara-Khanid Turkish) is based and the concurrent aspect of Modern Turkish consists of voice changes in vowels and voice changes in consonants. With the help of this comparative study, those who have started learning Khakas, Tuvan and Altai Turkish will able to see the similarities and differences between these two dialects, and they will be provided with some facilitating information.*

Key words: *Khakas Turkish, Tuvan Turkish, Altai Turkish, Phonetics, Old Turkic, Comparative Study.*

GİRİŞ

Güney Sibiryta Bölgesi Türk boyları ve lehçeleri açısından çeşitlilik göstermektedir. Bu bölgede Hakas Türkleri, Tuva Türkleri ve Altay Türkleri birbirlerine komşu özerk cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar. Bahsi geçen Türk boyları aynı coğrafyada yaşamalarına rağmen bu Türk boylarının konuştukları lehçelerdeki ses değışiklikleri dikkat çekmektedir. Bu farklılıkların daha iyi kavranması ancak lehçeler arası karşılaştırmalı ses ve şekil bilgisini öğrenmekle mümkündür.

Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerinde meydana gelen ses değışikliklerinin art zamanlı olarak Eski Türkçe, eş zamanlı olarak da Türkiye Türkçesinin esas alınacağı bu karşılaştırma çalışmasında, ilk önce ünlülerde meydana gelen ses değışiklikleri daha sonra ünsüzlerde meydana gelen ses değışiklikleri üzerinde durulacaktır.

1. Ünlülerde Meydana Gelen Ses Değişiklikleri

Eski Türkçede kelimelerin ilk hecesinde bulunan “a” ünlüsü, Hakas, Altay ve Türkiye Türkçelerinde korunurken Tuva Türkçesinde bu “a” ünlüsü “ı” ya dönüşmüştür (Arıkoğlu 2007:1155).

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
yat-	çat-	çıt-	cat-	yat-
tart-	tart-	tirt-	tart-	tart-
tara-	tara-	dıra-	tara-	tara-
yap-	çap-	şıv-	cap-	ört-, kapa-

Eski Türkçede kelimelerin ilk hecesinde bulunan “e” ünlüsü, Hakas Türkçesinde “ı” ünlüsüne dönüşmüştür (Arıkoğlu 2007: 1090). Tuva, Altay ve Türkiye Türkçelerinde bu “e” ünlüsü korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Semiz	simıs	semis	semis	semiz, şişman
Sen	Sin	sen	sen	sen
kel-	kil-	kel-	kel-	gel-
Beg	pig	beg	beg	bey

Eski Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan “ı” ünlüsü Hakas Türkçesinde normal i ünlüsünden daha kısa ve dar “ı” ünlüsüne dönüşürken (Arıkoğlu 2007: 1090) Tuva, Altay ve Türkiye Türkçelerinde Eski Türkçenin “ı” ünlüsü korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
iki	ıki	iyi	eki, iki	iki
iç-	ış-	ijer-	iç-	iç-
kişi	kizi	kiji	kiji	kişi

Eski Türkçenin ikinci hecesinde bulunan “u” ve “ü” ünlüleri, Hakas Türkçesinde çoğunlukla “ı” “ı” ve “i” ünlülerine dönüşürken (Arıkoğlu,2007: 1090) Altay ve Tuva Türkçelerinde bu ünlüler kısmen korunmuş; Türkiye Türkçesinde ise Eski Türkçedeki hâlini korumuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
ölüg	ölig	ölüg	ölü	ölü
oyun	oyın	oyun	oyın	oyun
orun	orın	orun	orın	orun,yer
bedük	pözük	bedik	biyik	büyük

2. Ünsüz Seslerde Meydana Gelen Ses Değişiklikleri

Eski Türkçenin kelime başı “b-” ünsüzleri Hakas Türkçesinde çoğunlukla “p’dir” (Arıkoğlu, 2007: 1092). Tuva, Altay ve Türkiye Türkçelerinde ise Eski Türkçedeki kelime başı “b-” ünsüzü korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
biz	pıs	bis	bis	biz
bir	pır	bir	bir	bir
beş	pis	beş	beş	beş

Eski Türkçe kelime başı b-/m- ünsüzleri, Hakas Türkçesinde b->p- değişimine oranla daha az karşımıza çıkmaktadır. Hakas Türkçesinde b->m-değişikliğine gerileyici ünsüz benzeşmesinin sebep olduğu anlaşılmaktadır. Tuva Türkçesinde, birkaç istisna dışında kelime başında b- ünsüzü korunur. Bazı kelimelerde görülen m- değişmesi -n-’nin tesiriyle gerileyici ünsüz benzeşmesindedir (Arıkoğlu 2007: 1092-1162). Altay Türkçesinde de Hakas ve Tuva Türkçelerinde olduğu gibi benzer bir değişiklik söz konusudur. Türkiye Türkçesinde ise kelime başı b- ünsüzleri korunmaktadır.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
ben / men	min	men	men	ben
biñ / miñ	muñ	muñ	muñ	bin
boynuz	müüs	mıyıs	müñüz	boynuz
bin- \ min-	mün-	mun-	min-	bin-

Eski Türkçede “kalın k (ka)” ünsüzü başlayan kelimeler, Hakas Türkçesinde kalın sıradan kelimelerde “k” (ka) sesi bulunmadığından, bu “kalın k” ünsüzleri “h- (gırtlaksı h)” ünsüzüyle başlar. Tuva Türkçesinde de durum aynıdır. Fakat Hakas Türkçesinde daha yaygın ve bir kural hâlinindedir (Arıkoğlu, 2007: 1092-1162). Altay ve Türkiye Türkçelerinde ise bu “k” ünsüzü çoğunlukla korunmaktadır.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
koy	hoy	hoy	koy	koyun
kan	han	han	kan	kan
kopuz	homıs	homus	komıs	kopuz

Eski Türkçenin kelime başı “y-” ünsüzleri Hakas Türkçesinde ve Tuva Türkçesinde “ç-”; (Arıkoğlu 2007: 1162) Altay Türkçesinde “c-” olmuştur (Güner 2007: 1019). Türkiye Türkçesinde ise kelime başı “y-” ünsüzü korunmuştur

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
yıl	çıl	çıl	cıl	yıl
yüz	çüs	çüs	cüs	yüz
yok	çoh	çok	cok	yok
yag-	çağ-	çaa-	caa-	yağ-

Eski Türkçenin kelime başı “ç-” ünsüzleri Hakas Türkçesinde çoğunlukla “s-”; Tuva Türkçesinde “ş-” iken (Arıkoğlu, 2007: 1093-1162), Altay Türkçesinde bu kelime başı ünsüzü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çoğunlukla korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
çın	sın	şın	çın	-
çöl	söl	şöl	çöl	çöl
çap-	sap-	şap-	çap-	çarp-, çarpış-

Eski Türkçenin kelime başı “t-” ünsüzleri Hakas, Altay ve Türkiye Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olmuştur (Arıkoğlu, 2007: 1162).

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
tüş-	tüs-	düş-	tüş-	düş-, in-
tağ	tağ	dag	tuu	dağ
tiş	tıs	dış	tiş	dış

Eski Türkçenin “-d-” sesleri Hakas Türkçesinde “-z-” olmuştur. Hakas Türkçesindeki bu “-z-” ünsüzleri kelime sonunda ve tonsuz ünsüzler yanında “z” ünsüzü bulunmadığından “s” olmuştur (Arıkoğlu, 2007: 1093). Eski Türkçenin “-d-” ünsüzünü koruyan Türk lehçesi ise Tuva Türkçesidir. Bu ünsüz hece ve şçz sonunda “t” ünsüzüne değişir (Tekin-Ölmez 1999: 79). Altay ve Türkiye Türkçelerinde ise bu “-d-” ünsüzü “-y-” olmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
adak	azah	adak	ayak	ayak
adır-	azır-	adır-	ayır-	ayrıl-
bedük	pözük	bedik	biyik	büyük, uzun
ked-	kis-	ked-	kiy-	giy-

Eski Türkçenin “-ş-” ünsüzü, Hakas Türkçesinde alınma kelimeler ve birkaç taklidi kelime dışında bulunmaz. Eski Türkçenin bu ş ünsüzü Hakas Türkçesinde kelime sonunda “-s-”, kelime içinde tonlular yanında “-z-“, tonsuz ünsüzler yanında ise yine “-s-” ünsüzü ile karşılaşılır. Tuva Türkçesinde Eski Türkçenin iki ünlü arsında kalan -ş- ünsüzü “-j-” olur (Arıkoğlu 2007: 1093-1162). Altay Türkçesinde Tuva Türkçesine benzer bir kullanım söz konusudur. Türkiye Türkçesinde ise bu “-ş-” sesi korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
tışi	tiz̄i	diji	tiji	dişi
teş-	tis-, tiz̄il	dej-er	tejil-	deş- (deşil-)
tüş-	tüs/ tüz̄ir-	tüj-er	tüş- / tüz̄ür-	düş-, in- (indir-)

Hakas Türkçesinde kelime sonu “-z-” ünsüzü bulunmadığından Eski Türkçenin kelime sonu “-z-” sesleri Hakas Türkçesinde “-s-” olmuştur (Arıkoğlu, 2007: 1093). Tuva ve Altay Türkçelerinde de bu ünsüz “-s’ye” dönüşmüştür. Türkiye Türkçesinde ise kelime sonu “-z-” sesleri korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
söz	sös	sös	sös	söz
semiz	simıs	semis	semis	semiz, şişman
biz	pıs	bis	bis	biz
kız	hıs	kıs	kıs	kız

Türk lehçelerinin art zamanlı ve eş zamanlı olarak karşılaştırılması üzerine buna benzer bir çalışmayı daha önce Erkan Karagöz (2011: 232-238) Tatar ve Başkurt Türkçelerinde

görülen ses değişikliklerini eski Türkçe ve günümüz Türkiye Türkçesi ile karşılaştırarak yapmıştır. Karagöz çalışmasında şu sonuçlara varmıştır: *Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerini öğrenmek isteyenler iyi bir şekilde bilirlerse hiç zorlanmadan bu Türk dillerin konuşulduğu yerlerde yaşayan insanlarla kolayca iletişim kurabilirler ve hatta bir ay gibi kısa bir zamandan sonra konuşulanların %70'ini anlayıp üçüncü aydan sonra da bu Türk dillerini gündelik hayatta akıcı bir şekilde kullanabilirler. Altıncı ayın sonunda da gazete, dergi ve edebî eserleri okuyabilirler. Sonuç olarak diyebiliriz ki Türk ırkından bir boyun dilini bilen birisi için farklı coğrafyalarda yaşayan Türk soylu milletlerin dillerini kolayca öğrenmek, o dillerin ses ve şekil bilgilerini öğrenmekten ibarettir.*

SONUÇ

Güney Sibiryaya Bölgesinde konuşulan Hakas, Tuva ve Altay Türkçeleri gerek ünlülerdeki, gerekse ünsüzlerdeki ses değişiklikleriyle kendi aralarında kısmen paralellik göstermektedir. Fakat coğrafi olarak aynı bölgede bulunmalarına rağmen bu lehçeler bazı ses değişikliklerinde farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklardan öne çıkanları şu şekildedir:

Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında ölçütlerden biri olarak görülen Eski Türkçenin kelime içerisindeki -d- sesi, Hakas Türkçesinde -z- olmuştur. Bu yüzden sınıflandırılmalarında Hakas Türkçesine “z dili” yahut “azah lehçesi grubu” denilmektedir. Tuva Türkçesi Eski Türkçenin arkaik özelliklerini taşıyan bir Türk lehçesidir. Kelime içerisinde -d- sesinin durumuna göre “adak” lehçe grubuna girmektedir. Eski Türkçede bulunan bu -d- sesini koruyan Türk lehçesidir. Altay Türkçesinde ise kelime içi -d- sesi, -y- sesi olarak karşımıza çıkar ve ayak/tuulu lehçe grubu içerisinde ele alınır.

Eski Türkçe kelime başı y- seslerinin Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde ç- sesi, Altay Türkçesinde ise c- sesiyle karşılanması dikkat çekmektedir.

Eski Türkçenin kelime başı t- sesleri Hakas ve Altay Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olması bir başka dikkat çeken nokta olmuştur.

Eski Türkçe kelime başı y- seslerinin Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde ç- sesi, Altay Türkçesinde ise c- ile karşılanması dikkat çekmektedir.

Eski Türkçenin kelime başı t- sesleri Hakas ve Altay Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olması bir başka dikkat çeken nokta olmuştur.

Eski Türkçe kelime başı y- seslerinin Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde ç- sesi, Altay Türkçesinde ise c- ile karşılanması dikkat çekmektedir. Eski Türkçenin kelime başı t- sesleri Hakas ve Altay Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olması bir başka dikkat çeken nokta olmuştur.

Yapılan bu çalışma, birbirlerine komşu coğrafyada (Güney Sibiryaya) konuşulan Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerini öğrenmek isteyenler için faydalı olacaktır. Bu lehçeleri öğrenmek isteyenler, bu lehçelerin ses değişikliklerini şekil bilgisiyle birlikte iyi bir şekilde öğrenirlerse bu Türk lehçelerinin konuşulduğu yerlerde yaşayan halklarla kolay bir şekilde iletişim kurabilirler.

Ayrıca bu 3 Türk boyunun Türkoloji ilmi içerisinde yapılan dil, edebiyat ve halkbilimi çalışmaları karşılaştırmalı olarak ele alınırsa daha özgün ve bütünlüştürücü sonuçlara ulaşılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Arikoğlu, E. (2003). Tuva Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2005). Örnekli Hakasça- Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2005). Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2007). Hakas Destanları. Ankara: TDK Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2007). Hakas Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2007). Tuva Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2011). Hakas Türkçesi Grameri. Ankara: Bengü Yayınları.
- Arikoğlu, E.- Borbaanay, B. (2007). Tuva Destanları. Ankara: TDK Yayınları.
- Arikoğlu, E.- Kuular, K. (2003). Tuva Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İ. (2002). Altay Destanları. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2003). Türk Dil Bilgisi . İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergun, M.- Aça, M. (2004). Tıva Kahramanlık Destanları- I. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gürsoy Naskali, E. (1999). Altayca- Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. Von. (2003). Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Güner, F. (2007). Altay Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güner, F. (2015). Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağzıları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karagöz, E. (2011). Günümüz Başkurt ve Kazan Tatar Türkçelerindeki Ses Değişikliklerinin Eski Türkçe ve Günümüz Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. Dialectology, History and Grammatical Structure of Turkic Languages: Collection of Proceedings of The International Turkological Conference Held in Memory of Professor D.G.Tumasheva of Kazan University, October 21-24 2011) / Edited by R. R. Zamaletdinov, 536 p. Kazan-Tataristan-RUSYA: Kazan Federal Üniversitesi Yayınları.
- Serebrennikov, B. İ. - Gadjeva, N. Z. (2011). Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şçerbak, A. M. (1998). Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Çev. Prof. Dr. Enver Mahmut). Ankara: TDK Yayınları.
- Tavkul, U. (2003). Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler. Kırım Dergisi, 12 (45): 23-32.
- Tekin, T. (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. Erdem, 5 (13): 141-168.
- Tekin, T. (2003). Orhun Türkçesi Grameri (Sözlük- Dizin). İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 9.
- Tekin, T.- Ölmez, M. (1999). Türk Dilleri Giriş. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.